

BETHLEN JÁNOS, A POLITIKUS ÉS TÖRTÉNETÍRÓ

Aligha van még egy olyan történetírónk, aki annyi és oly megbízható értesüléssel szolgált volna Erdély közel fél évszázados históriájáról, s akinek adatai oly mélyen beépültek volna mai Erdély-ismeretünkbe, ám akinek nevét kevesebbet említettük volna, mint Bethlen Jánosét. Pedig az ő kortörténete, majd naplóhoz közelítő, emlékiratszerű följegyzése egyéb forrásból ma már szinte hozzáférhetetlen alapossággal merít a múlt kútjából, élénk rajzolva Erdély változásának legkritikusabb, fejedelememészítő éveit, majd a sok viszály ellenére is megnyugvást hozó Apafi-korszak eseményekben és félelmekben gazdag első évtizedét.

Már a közvetlen kortárs kolléga visszaigazolása jelzi Bethlen vállalkozásának és műveinek becsét: „Bethlen Gábor holta után Bethlen Istvánnak, Brandenburgica Catharinának, az I. és II. Rákóczi Györgynek, Barcsai Ákosnak, Kemény Jánosnak, Rhédai Ferencnek erdélyi fejedelmeknek viselt dolgairól éppen az I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem választásáig, vagyon igen szép história deák nyelven az öreg Bethlen Jánostól iratva” – tudósít Cserei Mihály, akinek bibliotékája Bethlen munkáját nem kisebb historikusok tolmácsai között őrzi, mint Hérodotosz, Livius, Plinius, Curtius vagy a hazai évszázadokról: Bonfini, Istvánffy. De olvashatni még könyvjegyzékében Lisznyai magyar krónikájáról, a *Historia vetus Hungariae*, a *Historia nova Hungariae* című művekről éppúgy, mint Bethlen Farkas – az unokaöcs – történeti munkájáról. S mint felsorolásából kiviláglik, nem is volt tudomása az Apafi-uralkodás kezdeti szakaszát megörökítő, rendkívül érdekes, évkönyv jellegű Bethlen-műről, csak a – saját munkájára is jelentős hatással lévő – Szebenben, 1663 folyamán napvilágot látott *Rerum Transylvanicarum libri quatuor* volt ismeretes előtte. A közel egy évszázadig kéziratban maradt folytatásról – *Historia rerum Transylvanicarum* – ha lehetett is némi bizonytalan hallomása („I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem idejéről fogva micsoda fátumokon forgott Erdélynek dolga, nem láttam még senkinek írását in publico, noha tudom s hallom, hogy sokan írtnak s írnak maig is, nevezetes nagy elméjű emberek...”), annak szövegét, mint műve is bizonyítja, már nem ismerte. A *Historia...* autográf kéziratának birtokába jutó Benkő József is – akinek nem lehe-

tünk elég hálásak a sok történeti és irodalmi mű megmentéséért és megőrzéséért – éppen ezzel az érvel jelzi a mű javított kiadásának szükségességét: „más Historicusoktól le nem írt időt foglal bé.”

Már Cserei és Benkő elismerő értékelése is azt sugallja, hogy az utókor alaposabb megbecsülésére érdemes az a történetíró, akinek erényeiről és képességeiről árulkodik az utód, Benkő gesztusa, mellyel „Erdély Tacitusa”-ként tartotta őt számon.

S juthat-e nagyobb dicséret osztályrészül annak a történetírónak, aki – éppen tacitusi program alapján, de Tacitus ítéleteinek végletessége nélkül – nem kisebb célt tűzött maga elé, mint hogy mesterkéletlen stílusban és egyszerű szavakkal, a szemtanú és a résztvevő tapasztalatával, elfogultság és részrehajlás nélkül, a legjobb tudása szerint örökítse meg az igazat?

Az alábbiakban arra keressük a választ, ki is volt az az államférfi és történetíró, aki a majdnem lehetetlent kísértette meg e célkitűzéssel, s vajon milyen mértékben sikerült megoldania a maga elé tűzött, minden történészi ítélőképességet próbára tevő feladatot.

Élete

Bethlen János 1613-ban látta meg a napvilágot a Küküllői megyei Kisbúnon, Bethlen Farkas – fejedelmi tanácsos, az udvari lovashadak kapitánya, küküllői főispán – és Kemény Anna gyermekeként. Anyja, Kemény Boldizsár lánya, a későbbi fejedelem, Kemény János féltestvére.

Alig kétesztendő volt, amikor apja meghalt, s az özvegy 1620-ban feleségül ment Macskási Ferenchez, aki szintén az udvari kapitány tisztét töltötte be, majd pedig Fehér megye főispánja lett. E házasság egyúttal a vallásváltoztatás lelki megrázkódtatását is jelentette az ifjú számára: az unitárius felekezetből az új apa hitére lépve, református neveltetésben részesült. Jóllehet, a mostohaapa – Kemény János jellemzése szerint – „Deáktalan, de jeles tökéletes magyar, által ember s vitéz ember, nagy főember is vala”, de e neveltetést legfőképpen a „gyermek tanításáról nagy hírű tudós akadémikus mester”, a Comenius nyomában járó Keresztúri Bíró Pál keze alatt Gyulafehérvárott töltött esztendőik biztosították számára. Ahol is olyannyira kitűnt képességeivel és jellembéli tulajdonságaival, hogy a fejedelem, Bethlen Gábor, aki, ugyancsak Kemény tudósítása szerint, „gyönyörködött igen abban, az mely hazafiában jó indulatot látott; bezzeg valóban az apjuk is volt, nem különben tanítván, oktatóván szegény bennünket, mint jó atyafiai”, s aki Bethlen Jánost is szívesen fiává fogadta volna, ha testvérenek, Bethlen Istvánnak nem lettek volna fiai. Ahogy a Bethlen István-fiak szerencsétlen életútját ismerjük, megkockáztathatjuk, hogy feltehetően mind

a dicső fejedelem, mind Bethlen János, mind Erdély jobban járt volna e nagylelkű ajánlattal. Ugyanis akkor István fiaihoz hasonlóan Bethlen János is eljuthatott volna külföldi akadémiákra, hogy ott pallérozhassa hazájában szerzett tudományát. Mert noha fia, Bethlen Miklós jellemzése szerint az „erdélyi állapothoz képest tisztességes tudományú ember” volt, még öregkorában is fájlalta domidoctusságát, azt, hogy nem osztozhatott a hazai országirányító értelmiség sorsában. Hogy előkelő peregrinusként „soha nem üdvözölhettem a Múzsákat Erdély határain túl”, s az előírás szerint nem találkozhatott Európa politikai, tudományos és művészeti életének kiválóságaival, nem szedhetett és hozhatott magával az európai szellemiség gyümölcseiből, hogy azok magvaival hazája kertjét gyarapíthassa.

Pedig egész élete és politikai tevékenysége folyamán erre a tágas látókörre, erre az európai udvarokban szerzett ismeretségre és tapasztalásra lett volna leginkább szüksége. Saját példáján okulva ezért küldötte később első feleségétől született mindkét fiát – ritka gyakorlatként a korban! – német, holland és angol egyetemekre és királyi udvarokba. Míg Miklós esetében jól bevált a recept, Pál meghalt, mielőtt igazán hasznosíthatta volna a látottakat, hallottakat.

Bethlen János élete hatvannégy évének több mint felét az erdélyi politika formálásának és irányításának szentelte. S tette ezt olyan időszakban, amikor szinte sohasem lehetett biztosan megjósolni még csak a következő nap történéseit sem, nemhogy a távolabbi jövőbe látni. A rövid kivétel ez alól talán I. Rákóczi György országlása volt, melynek nyugalmat jelentő virágzásáról többször is a legnagyobb elismerés hangján szólt. Bethlen neve az ő uralkodása idején, 1641-től kezdett forogni az államirányításban, néhány évvel azután, hogy az Erdély leggazdagabb családjai közé tartozó bethleni Bethlenek leszármazottja házasságot kötött a vagyonos kolozsvári kereskedő, Váradi Miklós leányával, Borbálával. Frigyükkel két kitűnő adottságú család lépett szövetségre. A vőlegény apja tanácsúr, főgenerális, szamosújvári főkapitány, Küküllő főispánja, a menyasszonyé az „erdélyi Bécs, kincses Kolozsvár” többször megválasztott bírása, a városnak „mind értéke, mind értelmére nézve első embere”, Bethlen Gábor udvari kereskedője s egyben titkos diplomáciai megbízatásokban eljáró követe volt. Minden bizonnyal a két família előkelő vagyoni helyzete és társadalmi megbecsülése volt az az anyagi és erkölcsi kezdőötke, amely Bethlen Jánost viszonylag fiatalon elindította a politikai pálya és a társadalmi ranglétra magas tisztségei felé.

Noha az előbbin már I. Rákóczi György alatt emelkedni kezdett, ma már kideríthetetlen okok miatt – talán valamivel magára vonhatta a „bibliás őrálló” fejedelem haragját – a pályáiv nem tudott kiteljesedni. Az igazi karrier majd csak az apai politikával némileg szembeforduló fiú, II. Rákóczi György idején kezdődik, amikor 1649-ben Bethlen

a fejedelmi tábla ülnöke lesz, 1651-től pedig Torda megye főispánja, mely tisztét öt év múltán küküllői főispánságra cseréli. 1653-ban diplomáciai feladatot is bízott rá fejedelme: Mikes Mihály társaságában arról kellett meggyőznie János Kázmér lengyel királyt, hogy a török–tatár hadak ellen támogassa II. Rákóczi Györgyöt.

Amiként egész Erdély, úgy Bethlen János életében is sorsfordító dátum 1657, II. Rákóczi György sikertelen és végzetes lengyelországi hadjáratának éve, mely kaland nem csupán az ország színe-virágának elvesztését vagy tatár fogságba hurcolását jelentette, hanem a megtorló török–tatár hadak országos pusztítását, dúlását is.

Bethlen, aki ekkor már Rákóczi bizalmi emberei közé számított, fontos pozícióba jutott. A meghódoltatott Krakkó főparancsnoka lett, de ettől az időponttól egyik legfőbb ellenségét láthatta benne a fejedelem. Mert igaz ugyan, hogy a történelem Bethlen János javára írta, hogy a fejvesztetten menekülő Rákóczi kíséretsapata mellett az ő háromezer embere tért haza szabadon a boldogtalan vállalkozásból. Ám szám-láján ott találjuk azt is, hogy egyesek szerint ő volt II. Rákóczi György bukásának előidézője is, azzal, hogy Krakkóban visszatartotta a Porta újabb tiltó levelével az erdélyiek táborába igyekvő levélvivőt. Bethlen János és fejedelme útjai ekkor váltak el egymástól.

Az igazsághoz azonban közelebb járunk akkor, ha hangsúlyozzuk, hogy – ha valóban lett volna Bethlennek ilyen, számunkra is érthetetlen és megmagyarázhatatlan lépése – a korabeli levelek arra figyelmeztetnek: Rákóczi nem törődött a Portáról jövő fenyegető jelzésekkel, már átkelt saját Rubiconján, amikor a török fővezér – nem is egyetlen – tiltó parancsa érkezett hozzá. Tehát, ha volt is a krakkói parancsnoknak ilyen önálló akciója, az aligha befolyásolta a hadjárat végső kimenetelét.

A következő éveket Bethlen életében és politikai tevékenységében a Rákóczihoz fűződő viszony jellemzi és határozza meg. Legközelebb 1657. szeptember elején, a szomorú hangulatú szamosújvári országgyűlésen találkoztak, ahol elkezdődött a fejedelem felelősségrevonása. Az október 25-i gyulafehérvári diétán pedig már ő a Rákóczit letevő ellenzék egyik vezére, majd az új fejedelem, Rhédey Ferenc fejedelmi tanácsának tagjaként látjuk viszont. Tanácsúrságát s vele Erdély politikájának alakításában játszott vezető szerepét már jószerével élete végéig megtartja, csupán 1658 folyamán szorul ki egy időre az ország irányításából, amikor már nem élvezi az újraválasztott Rákóczi bizalmát. Következésképpen tagja is lett annak a követségnek, mely az év augusztusában újfent lemondásra szólította fel a hatalomvágytól elvakult, trónjához az ország feláldozása árán is makacsul ragaszkodó uralkodót.

Az erdélyi állami-társadalmi szervezet hatalmi gúlájának csúcspontjához régi jó barátja, Barcsai Ákos fejedelemmé választása után került legközelebb Bethlen János, s ezt a posztját – Rákóczi újabb, három

hónapnyi országglását leszámítva – az ország kancellárjaként több mint másfél évtizeden át őrzi. Hamarosan ő lett nemcsak Barcsai legfőbb hatalmi támasza, hanem annak uralkodása idején tulajdonképpen ő szabta meg Erdély politikájának arculatát is. A rendek és a fejedelem bizalmát egyaránt bírván, a bel- és külpolitika szálai az ő kezében futottak össze, az ország vezetése jórészt az ő elképzelése nyomán történt. Rákóczi szavá is tette nemtetszését: „...az országban Barcsay névvel fejedelem Haller Gábor, Bethlen János in ipsa, az áruló”.

E megvető vélekedés ellenére is közvetíteni próbált a két fejedelem között, de igyekezetét nem sok siker koronázta. Midőn Rákóczit 1659 őszén újraválasztották, Bethlen még kitartott Barcsai oldalán, de az ex-fejedelem szebeni állhatatlanságát látván és tapasztalván, megromlott köztük a viszony. Emellett más hatások is érték, s felismerte, hogy Barcsai tekintélye csökkenőben van a török előtt. Ezzel egy időben saját hite is megingott az Erdélyben addig kötelezőnek tartott törökbarát politikában.

Az újabb fejedelemváltás is politikai orientációjának módosítására ösztökölte: Rákóczi szászfenesi csatavesztése után Kemény János a trón várományosa. Az a Kemény, akihez Bethlent rokoni szálak fűzték, akinek emberi, katonai és kormányzási tehetségéről igen kedvező véleményekkel volt, s az egyetlen, akit addigi tettei is alkalmasnak mutatnak az országmentő feladatra. Ám mint a Barcsai-politika exponens figurájának, Bethlennek ki kellett tapogatnia, hogy a tökéletesen ellenkező politikai elképzelésekkel uralkodni kezdő leendő fejedelem miként fogadja közeledését. Hamarost kiállította hát hűségnyilatkozatát, s amikor Keményt 1661. január 1-jén megválasztják, már ő a jó hírt tudtul adó küldöttség vezetője! De ő fogalmazta meg a választási feltételeket, és ő volt az országgyűlés szónoka is az új fejedelem beiktatásakor. Egyértelmű tehát a villámgyors politikai hátraarc, amellyel kancellári tisztét is sikerült átmentenie, jóllehet a kortársak kételkedtek a pártváltás őszinteségében, s maga Kemény is bizalmatlan volt újdonsült híveivel szemben: „...a nyelvek jól jár, szíveknek Isten látója”.

A politikában mindig helyénvaló a bizalmatlanság és a kételkedés, s különösen az volt az adott korban. Bethlen azonban többszöri pártváltoztatása ellenére sem volt köpönyegforgató; többnyire nem ő hagyta el uralkodóit, hanem azok haltak ki mellőle. Elsősorban nem a vagyonszerzés, hanem az ország helyzetének mentése volt a döntő lépései megtételekor, a hatalom megtartására való törekvéseiben.

Bethlen, ha már egy politikai vezető vagy egy párt mellett letette a voksát, a végsőkig kitartott mellette – hacsak nem került politikai ellenzékbe, mint Rákóczi esetében. Nem előljáróit hagyta cserben, hanem a változó helyzethez igazodott hazája érdekében. Korábbi ellenszenvedására Kemény németbarát, törökellenes politikájának is hű támogatója maradt, s követte urát akkor is, amikor az kiszorult Erdélyből.

S noha nem szívesen, de vele tartott az idő tájt is, amikor Kemény a már megválasztott Apafi ellen indult hadba. Akkor azonban Bethlen számára már világos volt a tényállás. Nem tudott többé bízni a talmi Habsburg-ígéreteken. Jól látta, hogy az osztrák érdekek nem szolgálják egyúttal az erdélyi német párt érdekeit is – és a keserű tanulságot levonva, szemben Bánffy Dénes, Teleki Mihály vagy Bethlen Farkas döntésével, ismét mielőbb vissza akart térni az Erdélyben egy ideig jól bevált, a túlélés nagyobb esélyét mutató, hagyományos törökbarát politikához.

Ezért, gyorsan kihasználva Apafi amnesztiarendeletét, újból tábort váltott, s az 1662-es márciusi, görgényszentimrei diétán Bethlen mint kancellár ismét irányító szerepet kapott. Politikai tekintélye és jelentős gyakorlata az új fejedelemnek is kapóra jött hatalma megszilárdításában. Így amikor a pártváltoztatásai miatt megrendült önbizalmú államférfi lemondott kancellári hivataláról, leköszönését nem fogadták el. S bár a bizalmatlan és hatalmára féltékeny Apafi uralkodása elején talán még tartott is tőle mint esetleges riválisától – hiszen a hódoltsági török vezérek egy évvel korábban mint valós fejedelemjelölttel számoltak vele –, az ország irányításának első és második embere között jó darabig összhang uralkodott. Ez pedig csak úgy volt lehetséges, hogy Bethlen igazodott a hatalmi struktúrához, tudomásul vette és elfogadta Apafi főségét, s bár az ország érdekeit tartotta elsősorban szem előtt, de óvatos tekintettel volt az uralkodói pár szeszélyeire és emberi gyengéire is.

A fejedelem pedig, legalábbis kezdetben, amíg a Naláczi István udvarmesterrel és Székely László főpostamesterrel kiegészült Teleki Mihály–Bánffy Dénes-vonal át nem vette a fejedelem, illetve a fejedelemség közvetett irányítását, többször is honorálta Bethlen politikai kezdeményezéseit, már csak azért is, mert azok akkor még erősen egybeestek a török által trónra ültetett fejedelem törekvéseivel.

Bethlen kancellár azonban sohasem tartozott Apafi belső köréhez, amelyet többnyire a rokonság (Teleki, Bánffy, Szentpáliné, Ghillányi Gergely és felesége) határozott meg. A kancellár nem volt „udvari ember”, s Apafival valószínűleg addig sem kedvelték egymást túlságosan, amíg végül teljesen el nem idegenítették őket egymástól. Bethlen, jóllehet Apafi felkérésére és a fejedelem mellett szóló propaganda érdekében írta az erdélyi történelem négy könyvét, mégsem idealizálta túl alakját, annak az istenfélő, szelíd, szerény, nem hatalomvágyó embernek mutatva be őt, akit aztán megrontott az udvari intrika; szeszélyes és hirtelen haragú lett. Következetlenségeit részeskedéssel tetézte, feleségével együtt fösvény volt, sokszor sajnálta a pénz kiadni, s emiatt több jó és az ország számára hasznos terv dugába dőlt.

Érthető, hogy a két államférfi között feszültség támadt. Bethlen János ugyanis, ha az ország szempontjából, a rendek érdekében úgy ítélte hasznosnak, kellő tisztelettel bár, de szembeszegült még a fejedelmi akarattal

is. Találó lehetett rá Bethlen Miklós jellemrajza: „Különben is kegyes, jámbor, akárkit is segíteni inkább, mint rontani kész, és igazbeszédű, nem tökéletlen [hűtlen], sőt azt másban is utáló ember volt.” Az is könnyen belátható, hogy nem minden kor- és pályatársa vélekedett róla hasonlóan, igaz, hogy főleg ellenfelei véleményét ismerjük. Viszont az is igaz lehet, hogy hatalma csúcsán, önmaga igazában bízva, nehezen viselte el az ellentmondást, az eltérő álláspont kinyilvánítását és védelmét. Különösen zavarta az udvari köröket, hogy politikai támaszt talált fiában, Miklósban. Bánffy Dénes írja sógorának, Teleki Mihálynak: „Bethlen Miklós dolga elég nagy latorság. Bár ne tanulna mindenben apjátul.” (1672) Ugyanerre rimel Naláczi és Székely közös levele Telekihez, 1676-ból: „Vén János is idejött vala. Farkas bőrét, de szőrét, párdúc torkosságát nem változtatja. Canis pater, canis et filius.” S három idézet 1671-ből, Bethlen politikai és emberi magatartásáról: Bánffy Dénes írja ugyancsak Teleki Mihálynak: Bethlen János „az Argillus palástját viseli”, azaz titkolózik, becsapná őket, véleményét véka alá rejti. Úgy látják, leginkább egyedül kormányozna. Teleki Mihály Balogh Máténak írt levele szerint „...de mind az olyan az Bethlen János uram dolga, semmi sem lehet sem jó, sem igaz, ha ő kegyelme nem mondja”, s ugyanerről számol be Bánffy Dénes Telekinek: „Bethlen János uramnak nem első dolga az tanácsot ily contemnáló cselekedeti; eloszol köztünk.” Az sem lehet véletlen, hogy éppen ezekből az évekből maradtak ránk a fenti kifogások: ekkor vált ugyanis egyre nyilvánvalóbbá, hogy Bethlen János, az ország kancellárja, ellenzi azt a politikát, amelyet Apafi tétován, húzódozva ugyan, de támogat: hogy Erdély, Teleki vezetésével, a Porta nyilvánvaló engedélye nélkül, fegyverrel támogassa a magyarországi bujdosókat. Nem arról van szó, hogy ne segítené minden lehetséges eszközzel a hazájukból elüldözött hitsorsosait. Hanem arról, amint ezt az álláspontját legnyilvánvalóbban leszögezi az *Innocentia Transylvaniae* című röpiratában, hogy – II. Rákóczi György esete az ékes bizonyíték – Erdély viszonylagos függetlenségének, államiségének gyeplőjét a török Porta tartja a kezében. S csak addig mehet el, ameddig onnan engedik.

Bethlen ekkor még úgy érzélte – bizonyára helyesen –, hogy Isztambul minden diplomáciai kötélhúzás, ígéretés, burkolt biztatás ellenére is aggályosan vigyáz a vaskvári béke sértetlenségére, így Teleki 1672-es kitámadása korai és elhibázott lépés.

Ezért nem tehetett mást, mint hogy igyekezett hasznosan közvetíteni az országgyűlés és a fejedelem között, egyrésztől megtalálni azt a kényes egyensúlyt, amelyben a rendek érdeke összeegyeztethető volt a monarchisztikus akarattal, másrésztől lavírozni és manőverezni a török állandó zsarolásai és az országpusztítás valós – mert megtapasztalt – fenyegetése, valamint a csak „szép szókkal” kápráztató, üres bécsi ígéretések között.

Őt is felőrölte az állandó és reménytelen küzdelem a két nagyhatalom érdekszférájának határán.

A politikai harc és az annak álcázott hatalmi versengés, valamint az országirányítás gondjai mellett – vagy később: azok helyett – az iskola- és egyházügyek szervezése kötötte még le erejét. Figyelme az iskolaalapítástól a külföldi alumniák biztosításán át az egyházi élet számos területére kiterjedt. Az üldözött magyarországi protestánsok sorsa éppúgy foglalkoztatta, mint az enyedi kollégiumé, melyet főkurátorként virágoztatott fel, de nem feledkezett el tanárok szerzéséről, vagy azok tanainak védelmezéséről sem.

Az idősödő, hitelét veszített, egyre betegesebb kancellár mellett végül már csak külpolitikai orientációját vállaló és azt tollával is támogató Miklós fia maradt – ám mostohaanyja megpróbálta őt is eltávolítani a közelből. Nagyrészt egészségi állapota miatt szorult ki a hatalomból, keresdi otthonából már nehézkesen szólhatott bele az ország kormányzásába. S amikor Béli Pál – a Bánffy–Teleki-vonal ekkor egyik legfőbb ellenzője – íránt kinyilvánított rokonszenve is felkeltette Apafi ellenérzéseit, a politikai életből keresdi kastélyába száműzték. A betegségtől megroppant államférfi önmagához illő méltósággal bár, de kétségbeesetten kérte az addig ellenfélnek számító Teleki Mihályt: „Kegyelmed által csak azon instálok az én kegyelmes uram előtt, ne becsteleníttsem ilyen nyomorult vénségemnek idején addig, hanem akárki munkája által jöjön napfényre vétkem, ha az én kegyelmes uram ellen cselekedtem valamit, böcsülemnek s életemnek legyen egyzersmind vége.” (1676)

Helyzetéről beszédesen árulkodik a tény, hogy az országgyűlésen hamisan esküdtek ellene a bűnösségére irányuló vizsgálat során, s azonnal kérni kezdték hivatalait a fejedelemtől. Az a hír terjedt el róla, hogy „Bethlen János csak dög vén ember, meg is esküdt, hogy soha semmi tisztelet nem visel; nem kell gondolni ő állapotjával semmit... Ilyen és több böcstelenségim keservesek, de mindeneket szenvednem kell, valamíg Isten rám bocsátja. El is higye azt minden, hogy feljebb böcsülöm a tisztességes halált az ilyen gyalázatos életnél. Vas a lábamon nincsen ugyan, de sok vasban levők állapotjánál boldogtalanb sorsom, mert nemhogy az idegenek akármely szükséges dolgomban is mernének velem társalkodni, de még a magam fiamot is elijesztették istentelenül, hogy ha felém jó, neki is mindjárt el kell veszni.” S akkor jutott neki mindez osztályrészül, élete utolsó hónapjaiban, amikor „...olyan beteg volt az atyám, hogy egyet sem léphetett, sem állhatott, sem feketett a vízkórság miatt, örökké csak székben kellett ülni és alunni egynehány esztendeig”.

„Holt meg Bethlen János anno 1678. életének 64 ½ esztendejében, 28-a februárii [valójában 18-a előtt], az istentelen világnak kivált vénségében rajta elkövetett üldözései után, és 3 ½ esztendei írtóztató vízi betegségből mikor világ csudájára meggyógyult volna, száraz betegségben és szörnyű csuklásban. Temettetett maga testamentuma szerint a maros-

vásárhelyi templomba, mert mi okon, nem tudom, de nem akart Keresden temettetni. Extál egy kis magától kibocsáttatott erdélyi história is.”

A politikus és a történetíró

„Extál egy kis magától kibocsáttatott erdélyi história is” – jegyzi meg némi rejtett öntudattal Bethlen Miklós. S az unokára, Bethlen Mihályra is öröklődik a családi büszkeség. Nagyapja történeti munkáját tanulmányozza Frankfurt és Franeker egyetemén, s azzal ajándékozza meg az oxfordi Bodley-könyvtárat.

Mit is jelenthetett valójában a kor számára Bethlen János politikusi tevékenysége? Milyen államférfi volt? S hogyan sikerült a kora szintjén megjelenített objektív tudományosság és az igazmondás követelményét a visszafogott előadásmód igényével egyeztető kis erdélyi históriájában saját kora jellemzőit, mozgatórugóit megragadni? A történetíró számára mindig óriási kihívás a közelmúlt és a jelen történeti eseményeivel való szembenézés... Milyen mértékben tudott, kellő történeti távlat híján, megfelelni e próbatételnek?

Bethlen János pályaképeének megrajzolásakor nehezen választható szét a politikus és a történetíró. Politikai helyzetelemzéseiben jól láthatóan munkál a történészi erudíció, míg történetíróként a napi politika – a történések idején gyakran még a maga számára is – átláthatatlan szövevényét, tisztázatlan körülményeit kell feltárnia.

Emberi, szakmai és erkölcsi nagyságát egyaránt igazolja műve: mindkét vállalt feladatának magas szinten tudott eleget tenni. Politikájának és történetírói felfogásának két alappillére az erdélyi hagyományra épül. Az egyik a „Magyarország a kereszténység védőbástyája” humanista gondolatnak a jelenre és szűkebb pátriájára, Erdélyre vonatkoztatása, a második pedig a Corvin Mátyás–Bocskai István–Bethlen Gábor-féle uralkodóeszmény és politikai koncepció átöröklése, életben tartása. Mindehhez még a protestáns egyház és vallás határozott védelme társul. Politikusi pályafutásának nagyobb részében ezek a – török fennhatóság alatt, protestáns nyugat-európai uralkodók garanciájával biztosított – eszmények határozzák meg mindennapi lépéseit a kül- és belügyek területén egyaránt. De ugyanezek az ideálok lebegnek a történész szeme előtt is.

Bethlen János politikusként osztotta fia vélekedését: „Eb a török, kutya a német, és ezek ketten megemésztene bennünket.” Tudta, hogy a törökkel való érélyes szembeszállásra elégtelen Erdély katonai ereje, ugyanakkor annak is tudatában volt, amit Kemény János fogalmazott meg kristálytisztán: a török, oltalmukra indulván, csaknem végső romlásra juttatta Erdélyt. De éppen Kemény János bukása volt számára az intő példa, hogy hatékony támogatást a bécsi császártól sem remélhetnek.

A fejedelmi udvarban is ugyanúgy látták országuk végzetét. A fejedelem-asszony szavai egybecsengenek a kancellár fiáéval: „...nem tudja-e Kegyelmed, az török s az német egy?” Ezt felismerve a kancellár kétféle harcot folytatott. Döntéseit annak a ténynek jegyében hozta, hogy a Porta közömbössége, hol rettegtető, hol hitegetve biztató állásfoglalása Erdély számára éppoly haszontalan, mint a Habsburg-udvar látszólag óvó, ám üres ígéretesei. A magyarországi protestánsüldözés legalább olyan intő jel volt előtte, mint a török fenyegetés állandó réme. Nem maradt hát számára más választás, mint a nyugat-európai királyok vagy választófejedelmek vallást és államiséget egyaránt védelmező pártfogásának szorgalmazása. De ők távol voltak, s Erdély kétségbeesett kiáltása, már a belső ellenállás tompító hatása miatt is, alig-alig hatolt el hozzájuk.

E sem nem török-, sem nem Habsburg-párti külpolitikai tájékozódására vall, hogy igen korán, már nem sokkal Apafi trónra lépését követően a francia segítség lehetőségeit keresték a fejedelemmel. Erre utal az a válaszevél, amelyet Bethlen Miklós hozott magával Párizsból a Napkirálytól, aki közbenjárását ígerte a Portánál a nyolcvanezer tallér adó mérséklése érdekében. A fejedelem és kancellárja reális lehetőséget látott a francia diplomáciában, s talán valamiféle szövetség reménye is felsejlett előttük, mert „kapa rajta [ti. XIV. Lajos levelén] a fejedelem s az atyám, de ebben osztán semmi sem telék”. E kezdeményezésnek néhány évvel később logikus folytatása a nyugat-európai protestáns fejedelmek irányába nyitó politika. A francia támogatás megnyerése érdekében folytatott próbálkozás még kudarcában is óriási jelentőségű – jóllehet történetírásunk eddig nem nagyon számolt vele –, mert mintegy évtizeddel megelőzi az 1675-ös fogarasi egyezményt, melyet végül is Teleki Mihály és a magyarországi elgületlenek kötöttek a franciákkal.

Az öregedő és beteg kancellár belpolitikai elképzeléseit sem tudta megvalósítani. A fejedelem mellőzte őt, feltehetően azért, mert ragaszkodott e harmadikutas politikájához, amellyel ráadásul keresztezte Teleki politikai törekvéseit is. Ugyanekkor a Bécs kegyeire pályázó Bánffy Dénes és a Béccsel egyrészt kiegyező, másrészt a magyarországi bujdosók élén ellene induló Teleki Mihály különös szövetsége is támadásba lendült, hogy kiszorítsa Bethlent és fiát a hatalomból. Nem maradt számukra más fegyvertárs, mint a bizonytalankodó, az Apafi-uralmat és a Teleki-Bánffy-szövetséget ellensúlyozni próbáló székely generális, Béli Pál. Csakhogy Bethlen Jánosék attól féltükben, hogy a rájuk hozott török segítség újból romba döntheti a már-már konszolidálódott országot, az ő módszereitől is idegenkedtek, így bizonyos fokú egyetértésük nem vált politikai erővé.

Bethlen János történeti művének reális megítélését több tényező is bonyolult feladatává teszi. Az egyik ellentmondás abban lelhető fel, hogy két munkájának természete is, célja is eltér egymástól. Az első négy

könyv, mely 1663-ig vizsgálja Erdély Bethlen Gábor halálát követő történetét, iránymű, mely propagandisztikus célzattal készült. Folytatása, amelyben az 1664 és 1673 közé eső évtized eseményei örökítődtek ránk, inkább az emlékirathoz közelít. A másik ellentmondás pedig az, hogy Bethlen nem csupán saját kora szövevényes történeti vonatkozásainak megragadására vállalkozott, hanem, a dolog természetéből fakadóan, saját történelemformáló munkálkodásáról is – nyíltan vagy burkoltan – minősítést, ítéletet kellett mondania.

Első munkájában, Apafi megrendelésére, a töröktől rettegő Európa keresztény közönsége előtt azt kellett igazolnia a „valódi történeti tények” feltárásával, hogy a török által uralkodóvá emelt új fejedelem, sorsa kényszerének engedelmeskedve, az adott helyzetben a lehető leghelyesebben járt el. Mindenki szempontjából a legkisebb rosszat választotta a trón elfogadásával és elfoglalásával, illetve későbbi törökös politikájával. Második, száz évig kéziratban maradt művében a történesek egyidejű, naplószerű megörökítésével módosult az írói célkitűzés: a kortörténetíró helyét a gyakorló politikus vette át, munkája középpontjába jórészt önmaga politikusi működése került. Ezért nevezhette joggal e vállalkozását Szalay László egy államférfi naplójának.

Van azonban egy szál, amely összefűzi a két eltérő jellegű és célú művet. S ez Bethlen következetes történetírói programja, alapmagatartása: az őszinteségre való törekvés. Nemcsak emberi tulajdonságaiból fakadt ez a hajlam, mint arról fia is számot adott, hanem tudatosan erre kényszerítette magát, ahogyan azt műve Apafihoz szóló ajánlásában rögzítette is: „Nem látom, miért is félnék híven előadni azt, amit mások elmondani vagy megcselekedni nem szégyelltek. [...] Tanulja meg továbbá mindenki, hogy a világ eme forgandó Komédiájában nem mindig azokat a dolgokat kell másoknak írásban továbbhagyományozni, amelyeken teli szájjal nevetnek, hanem azokat, amelyek megegyeznek az igazsággal és a becsülettel, különben utódaink sem jól, sem rosszul nem emlékeznek majd tetteinkre.”

Nagy kérdés, hogy az apologetikus-propagandisztikus feladat, illetve a dolgok objektívebb, biztosabb megítéléséhez szükséges történeti távlat hiánya mennyire tette lehetővé az eredeti célkitűzés megvalósulását, és mennyire térítette el a történetíró tollát. Sőt ezeken az akadályokon kívül neki még azzal is számolnia kellett, hogy személyes biztonsága is veszélybe kerülhet, „...minthogy arra vállalkozom, hogy életemben életben levő személyekről írok, vagy olyanokról, akik oly sok veszély közepette végezték be életüket, de akiknek utódai még most is a hatalom birtokában vannak”.

Számolva a bosszúállással, történetírói módszere talpkövéül mégis az igazságot teszi meg: „...de tudd meg, hogy én mindezeket láttam és tapasztaltam, és nagy részem volt bennük, amint Vergilius mondja; s nem azt írtam meg, ami ennek vagy annak tetszik, hanem azt, ami az

igazság...” S munkája folyamán nemegyszer hangsúlyozza, hogy „csupaszon és híven az igazságot” írja.

Ez persze önmagában hatalmas történetírói közhely, nem találkozhatni olyan történetíróval vagy önéletrajzíróval, lett légyen bármilyen elfogult és megbízhatatlan, aki ne éppen az igazság iránt érzett, nem szűnő vágyról és elkötelezettségről vallana...

Ahhoz, hogy állításaiknak történeti hitelt, forrásértéket tulajdoníthassunk, minden esetben el kell végezni művük hitelességpróbáját. Azaz kijelentéseiket szembesíteni kell saját koruk – az adott eseményre vonatkozó – valamennyi elérhető közlésével. Akkor sem a teljes igazságot közelítjük meg, hanem, felmérve a korban lehetséges tudásanyagot, egyéb történeti, módszertani ismereteink mozgósítása révén, ahhoz viszonyítva becsülhetjük meg állításaik igazságtartalmát és -fokát.

Bethlen Jánosnál ez az eddig soha el nem végzett próba – amint azt légfőként a munkájához írt ellenőrző-kiegészítő jegyzeteink* tanúsítják – most igen pozitív eredménnyel zárult. Közlései-állításai – ott, ahol ez mai eszközeinkkel és a rendelkezésünkre álló kontroll forrásanyaggal egyáltalán ellenőrizhető – hű és megbízható reprodukciói a korabeli levelekben, naplókban, utasításokban, követjelentésekben, okiratokban, országgyűlési beszámolóokban és egyéb dokumentumokban található adatoknak, híreknek, eseményleírásoknak. Mindez főként arról győző meg bennünket, hogy kedvelt módszere, a dokumentumközlés mellett is többnyire írásos anyagra alapozta mondandóját. Maga is látta, s művéhez felhasználta az egykorú missziliseket és más okmányokat. Minden bizonnyal támaszkodott a kancelláriai iratanyag, a fejedelmi levéltár, de leginkább és mindenekelőtt Frank András, majd Czajberth Illés országgyűlési jelentéseinek, emlékeztetőinek, összefoglalóinak adataira. Olyannyira, hogy kis túlzással azt mondhatnánk művéről: az az adott korszak országgyűléseinek története.

Bizonyára neki is megvoltak a maga informátorai a fejedelmi udvarban és a rendek között. Szóbeli értesüléseit kellő kritikával kezelte, a hitelesnek mondott szemtanú előadását ütköztette saját tapasztalataival. Munkájában maga is a szemtanú vagy az aktív résztvevő hiteles beszámolójával van jelen. Így lesz gyakran önmaga az egyetlen – elbeszélő – forrás, s leírásainak jelentőségét csak növeli, ha olyan eseményekről, történésekről, diplomáciai tárgyalásokról vagy a politika más irányítói előtt is titkolt hírekről, tervekről tudósít, melyekről kizárólag csak tőle értesülhetünk. Többek közt ilyen például a Csengizade Ali és a váradiak párbeszéd vagy a Barcsaitól nyert szóbeli tájékoztatások, önmaga közvetítői tárgyalásai Barcsai és II. Rákóczi György között. De ilyen, különösen informatív a Kemény János török elleni harcait-hadmozdulatait rekonstruáló rész, melyet átfűt a személyes jelenlét élménye. És sorolhatnánk még jó néhány, Erdély köztörténetét, diplomáciai vállalkozását illető egyéb dokumentumát, melyek

elkallódtak az idők folyamán, meglétükről és tartalmukról csupán az ő feljegyzései nyomán tájékozódhatunk.

Pontosságát és megbízhatóságát jól mutatja, hogy csak igen ritkán igényel utólagos – jóval bővebb ismeretanyagon nyugvó – kiegészítést vagy korrekciót. Az időpont nélkül említett események is nagyon könnyen datálhatók, időrendileg visszaigazolhatók. Jellemző, hogy a kortársak emlékiratai – köztük Enyedi Istváné vagy Petrityevity Horváth Kozmáé – szinte a legapróbb részletekig megegyeznek a nála is olvasható adalékokkal. Még az olyan bizonytalan híresztelésnek vagy költött szóbeszédnek tetsző eset is, mint a szász követ, Simonius felfofoztatása a feldühödött Apafitól, felbukkan Rétyi Péter naplójában.

Jelentős információs értéke van azoknak a marginálisoknak, amelyek az eseményeket közéről figyelő vagy azokban ugyancsak részt vállaló kortárs szemtanú, a szintén történetírói érzékkel megáldott unokatestvér, Bethlen Elek kezétől származtak, s kerültek bele a szebeni nyomtatványba. Ezek, bár jól felismerhetően Bethlen János elleni indulattal íródtak, igazán kevés s nem túl jelentős kivetnivalót találtak művében! Ami egyúttal azt is igazolja, hogy Bethlennek valóban rendkívüli mértékben szem előtt kellett tartania műve írásakor azt az ajánlásában említett kritériumot, hogy munkája szereplői vagy azok leszármazottai számon kérhetik rajta az ott írottakat. Egyetlen megoldás maradt tehát számára: feltétlenül ragaszkodni a történeti hűséghez és elkerülni a történetírók egyik legveszélyesebb csapdáját, a részrehajló ábrázolást és előadásmódot.

Vagyis könyve első, napvilágot látott részének a kortársak előtt kellett vizsgáznia, feddhetetlennek és támadhatatlannak bizonyulnia.

Ez okból azonnal jelzi is bizonytalanságait, értesüléseinek hiányos voltát, s az ilyen esetekben nem is akar állást foglalni. Nemegyszer él a történetíróknál ritka „nem merném állítani”, „gyanítom” formulákkal, s ha – midőn már a történésekkel egyidejűleg készülnek feljegyzései – a hírek nincsenek megerősítve, akkor is közli őket, de jelzi, hogy bizonyosságukról még maga sincs meggyőződve: „Hogy helyesen vagy tévesen, tanúm rá az Isten, hogy mikor ezeket írom, titok előttem. Amikor megtudom, a következőbe beleszöve láthatod majd” – figyelmezteti olvasóját. S ígéretét megtartva, újabb információk nyomán vissza is tér a kérdésre. Néha maga is fél történeti tapasztalatokon alapuló jóslatai beteljesedésétől, „Vajha csalatkoznék!” – kiált fel ilyenkor. Sajnos ritkán kell csalatkoznia, sötét jóslatai rendre valósággá válnak.

Saját véleményének, nemtetszésének elvértve ad hangot, bár egyet nem értését mindig közli az érintettel vagy az olvasóval. Máskor azzal a fogással él, hogy egyértelmű morális ítéletét nem mondja ki, az olvasóra bízva annak megtételét.

Egyszerűsége, tacitusi tömörsége összpontosító stílusa is igazodott szikár történetírói módszeréhez. „...ha arra vágysz, Olvasóm, hogy

a szavak és a fennkölt kellemmel festett dolgok cicomája gyönyörködtesen, figyelmeztetlek, hogy messze távozz innen.” Valóban, saját kifejezésével élve, „mesterkéletlen és egyszerű stílussal” tájékoztatja a könyvét kézbe vevőt negyvennégy év történeiről. Kerüli a fülgyönyörködtető stílust, a képes beszédet, ritkán él még a bibliai utalás vagy a klasszikus idézet – egyébként a korban és a műfajban egyaránt kötelező – élénkítő eszközeivel is. Legfeljebb a dokumentumok közlését használja részben ilyen célzattal. „Aktákkal, törvényszövegekkel megvilágítani előadását, már akár csak idézetekkel, utalásokkal, akár szó szerinti és in extenso közléssel, ezt az eljárást érezte ő a clarissima documentumokkal való bizonyításnak, melyet a történetíró kötelességének tartott, s melyet bizonyára kancellári forrásából merített, de más magyar és főképp külföldi történetírótól is tanult” – ragadja meg fő jellemzőjét történetírói stilisztikájának Bartoniek Emma.

Néha-néha tesz ugyan egy kis kitérőt, amikor elragadja tollát a közjóról való elmélkedés, vagy a tárgyalt téma megértéséhez szükséges magyarázatok, említésre méltó dolgok idejére állítja meg pennáját, de ilyenkor azonnal figyelmezteti is önmagát. Megint máskor történetírói és előadói módszerét világosítja meg, azt közölvén, hol von össze eseményeket, hol áll meg a homály elkerülése végett, némi kommentár kedvéért. Egyszer pedig, tőle váratlan fordulattal, jókedélyű pihenésképpen, műve szomorú hangulatának oldása okán a gagyi székelyek és bírójuk bumfordi történeteivel, ostobaságukra fényt vető anekdotákkal szórakoztat.

Mindent egybevetve Bethlen János históriája hasznosan egészíti ki Szalárdi terjengősebb, olvasmányosabb művét. Más régiókban mozog, más szempontrendszert érvényesít, más anyaggal dolgozik. Az ő tudósabb előadásának irányát nemzetközi olvasóközönsége határozza meg: tömören, érthetően, a részleteket mellőzve kell a külföldit felvilágosítania és meggyőznie. Ebbéli törekvésének sikerét igazolja a kortárs francia kritikus véleménye, aki a *Journal des Saçavans* című tudományos folyóiratban azt írja Bethlen művéről: „Stílusa könnyed, érthető, s úgy tűnik, igen híven rögzíti a történeteket.” [Héjjas Eszter szíves közlése.]

Mindez persze nem azt jelenti, hogy Bethlen János ne rendelkezne határozott írói személyiségjegyekkel, szerkesztői tehetséggel és nyelvi erővel. Gondoljunk csak a közbeiktatott beszédek, illetve párbeszédok drámai felépítésére, retorikai fordulatainak hű visszaadására, helyzetteremtő és ugyanakkor pontos jellemzéssel is szolgáló láttató erejére.

Esett már szó arról a nehéz történetírói próbáról, hogy önmaga tetteiről s azok mozgatórugóiról is számot kellett adnia művében a szerzőnek, miáltal a kortársak képmásai mellé önnön portréját is felrajzolta. Bethlen János ebben is tudja a mértéket. Bár az ábrázolt évtizedek egyik legjelentősebb szereplőjeként a kontinuitás letéteményese volt

a fejedelmeket sűrűn váltó Erdély politikájában, alakja és cselekedetei mégsem tornyosulnak a többi szereplő és a köztörténet fölé. A háttérből csendesen és megfontoltan irányító, vallása és hazája ügyét mindennél szentebbnek és fontosabbnak tartó s azok érdekében eltökélten fáradózó, szürke eminenciás figurája sejlik fel sorai mögött. Aki valójában volt. Természetesen ő sem lehetett önmaga elfogulatlan bírója, s néhol elnagyoltan – vagy még úgy sem – tesz említést saját felelősségéről az ügyek és események alakításában.

Tárgyilagosságra törekvő hajlama, józanul reális gondolkodása, sokfelé figyelő, pontos elemzőkészsége, tény- és adattisztelete nemcsak a tudós utókor elismerését vívta ki. Közvetlen hatása is nemsokára megmutatkozott. Mindezen történetírói erényeket ugyanis – magyar nyelven, nagyobb írói talentummal, tágasabb európai horizonton – hamarosan felragyogtatja az őt példaképei közt nem is említő fiú, az önéletrő Bethlen Miklós, aki nem csupán apja könyvében, hanem kancelláriáján is napról napra ezzel az ideállal találkozott.

A história az 1673. év eseményeivel zárul. Benkő József szerint a kézirat itt megszakad. Írója még csaknem fél évtizedig élt. Adódik a kérdés: miért nem folytatta tovább a munkát? A válasz ezúttal is többértű. Betegsége mellett az egyik fő ok bizonyára elkedvetlenedése, hogy fokozatosan kiszorult a hatalom tényleges gyakorlásából, tovább került az aktív politizálástól. Bár az események hírei el-eljutottak hozzá keresdi otthonába, ahová nyavalyája láncolta, de jelentősége jól láthatóan csökkent. Dédelgetett vágya, hogy fiát, Miklóst lássa utódjaként a kancellári székben, olyannyira nem valósult meg, hogy még a közvetlen állami vezetésbe sem tudta őt bevinni. A fejedelem azzal vádolta, hogy rossz tanácsokat adott neki. Külpolitikai elképzelései megtörttek mások ellenállásán, időszerűtlenné váltak. Apafi udvarmestere és postamestere irányítása alá került, Teleki Mihály szinte kancellári szerephez jutott. S ehhez járult még 1674-ben a Bánffy Dénes kivégzésének tragédiája okozta megrázkódtatás, majd két év múlva Béli Pál bukott mozgalmanak reá vetülő árnyéka. Fiát bebörtönözték, őt belső száműzetésbe küldték.

Már csak ártatlanságának védelmében mozdul meg a tolla, kérényekkel ostromolja a fejedelmet. „Ez világi boldogtalanságnak igazán ritka példája vagyok, azt se tudjam, mit vétettem, azonban ilyen gyálázatosan veszedelmezzek” – jellemzi helyzetét, a nagy hatalmú Teleki Mihály közbenjárását kérvén.

De veleszületett politikusi-történetírói hajlama és ambíciói e gyötrelmes időszakban sem hagyták nyugodni, országa sorsán töprengett jobbitó szándékkal még ekkor is. Amint meghallotta a Béli-felkelés hírt, a nagyobb rossz megelőzése érdekében súlyos betegen azonnal az udvarba akarta vitetni magát, hogy hosszú pályafutása során felgyűlt tapasztalatát, diplomáciai képességeit fejedelme és országa szolgálatába állítsa.

Ugyanezt a – művéből megismert – rendkívüli felelősségtudatú, hazája sötét jövőjén aggódó és arról profétáló, nagybeteg, ám töretlen szellemű embert örökíti az utókorra 1675-ben kelt soraival Haller János: „Fogarasból eljövén, jöttem Keresdre szegény nyavalyás Betlen János uram látogatására. Ott látom, hogy valóban fájdalmas testben lakik az lélek, ha eddig el nem búcsúzott tőle. Mindazáltal bizonyos, hogy elméjében egészen vagyon minden fogyatkozás nélkül, és az mint lehetett az fájdalomtól, örömet beszéllett szegény velem, kinek, megvallom, féltem beszédtől, mert hazánkra s nemzetünkre valóban rosszakat jövendőt, kiváltképpen magunk fejére csakhamar, kik még Isten kegyelméből éljük ez nyomorult világot; melynek egészen minden okát csak az magunk között való egyenetlenségnek mondja és hogy semmi tanácsunk nem lehet nekünk, melyen mindnyájan meg-egyezzünk, akármely jót találna is fel nagyobb rész közülünk; de vagyon oly köztünk, az kinek csak az a mestersége, hogy elbonthasson minden jó végezést. Oly nagy búsulását láttam ilyen s több ehhez hasonló nyavalyánkon, hogy többet tött az sirásnál. Azon csudálkoztam pedig, hogy olyan suttonban fekvő ember és annyi nyavalyákban zabált, mely mélyen kitanulta s tudja az titkokat, melyeket nem hiszem senki elhinne ő felőle, hogy ő azokat tudná. Megvallom Kegyelmednek, hogy csaknem próféta gyanánt hallgattam....”

KIADÁS

BETHLEN János, *Erdély története 1629–1673*, ford. P. VÁSÁRHELYI Judit, utószó és jegyz. JANKOVICS József, Bp., 1993.